

جلد هفتم دانشنامه جهان اسلام

جلد هفتم «دانشنامه جهان اسلام» به زودی به دستداران فرهنگ و تمدن اسلام و ایران عرضه می‌شود

موجود است.

مقاله «تفسیر» در این مجلد از دانشنامه نمونه یک پژوهش گروهی است. کلیت این مقاله پس از بحث و بررسی در گروه و رایزنی با صاحب‌نظران طراحی شد و هریک از اعضا و همکاران گروه، تألیف بخشی از آن را - بنا به تخصص و علاقه خود - عهده‌دار شدند. فصل‌های مختلف این مقاله عبارت است از: کلیات؛ تفسیر پیامبر؛ تفسیر اهل بیت؛ تفسیر صحابه؛ تفسیر تابعین؛ تفسیر متأخر؛ تفسیر ادبی؛ تفسیر فقهی؛ تفسیر عقلی - کلامی؛ تفسیر عرفانی؛ تفسیر علمی؛ تفسیر و گرایش‌های تفسیری جدید؛ پژوهش‌های تفسیری در جهان اسلام؛ خاورشناسان و تفسیر. به نظر نگارنده هرچند تألیفات متعددی در حوزه روش‌ها، دوره‌ها و مکاتب تفسیری، به ویژه در چند سال اخیر، به زبان فارسی منتشر شده است، اما این نوشتار علمی، روشمند، جامع و دارای رویکرد دانشنامه‌ای در موضوع تفسیر، در زبان فارسی و حتی، در جامعیت و استقصای کامل مباحث، در زبان‌های دیگر تا زگی دارد. مقاله «تصحیف» نوشته سیدمحمد جواد شبیری حاوی مباحثی درباره چگونگی وقوع تصحیف در کتابت حدیث از مقالات ابتکاری این مجلد است.

مفاهیم قرآنی و حدیثی «تقوا»، «تفرقه»، «تعویذ»، «تطایر کتب»، «تفأل و تطییر»، «تسنیم» و «ترتیل» نیز از مقالات تألیف شده در این گروه است. مقاله «ترجمه تفسیر طبری» به عنوان یکی از نخستین تفاسیر قرآن به زبان فارسی، نوشتاری کامل و جامع است.

مدخل‌های «ترجمانی»، محمدبن حسین غزّی عسقلانی، محدث حنفی مصر در قرن چهارم و پنجم، «ترمذی، ابوعلیسی» محدث معروف اهل سنت و نویسنده سنن ترمذی، و «تستری، بدرالدین» فقیه شافعی در قرن هشتم، از اعلام این موضوع است.

سرانجام از مجموعه معرفی سوره‌های قرآن، مدخل «تغابن، سوره» و از آیات مشهور قرآنی، مدخل «تطهیر، آیه»، در این مجلد قرار دارد.

۲- فقه و اصول

برخی از مقالات مهم این حوزه که در این مجلد به چاپ رسیده اینهاست:

۱) ترتب: مقاله با زبان علمی و با وجود دشوار بودن مفهوم، به روانی نگاشته شده است، بیان کردن تاریخچه بحث به گونه جامع، تحریر محل نزاع و موضوع اصلی مورد بحث با دقت و وضوح تمام، ذکر نمودن نتایج نظریه ترتب و تحلیل آرای مخالفان و اشکالات آنان بر این نظریه و نقد آنها.

به گزارش مسئول روابط عمومی بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، جلد هفتم از مجموعه چهل جلدی دانشنامه جهان اسلام، شامل بخشی از مقالات حرف «ت»، به زودی در ۸۹۸ صفحه منتشر خواهد شد. این دانشنامه که تاکنون هفت جلد از آن در پنج‌هزار و هفتصد و بیست و شش صفحه منتشر شده است به معرفی علوم، فنون، صنایع، مشاغل، دانشمندان بزرگ، مراکز تعلیم و تربیت، مدارس، کتابخانه‌ها در تمدن اسلامی و نیز توصیف و تشریح مفاهیم مأخوذ از قرآن و حدیث می‌پردازد. همچنین جغرافیای عالم اسلام، آثار، ابنیه، جلوه‌های مختلف فرهنگ و هنر اسلامی، وقایع مهم تاریخ اسلام، احزاب و جمعیت‌ها، فرق و مذاهب، زبان‌ها، گویش‌ها، اقوام و قبائل در عالم اسلام از مباحث دیگر دانشنامه جهان اسلام است.

این دانشنامه با هدف ارتقای دانش و پژوهش در ایران اسلامی تألیف و منتشر می‌شود و از زمان انتشار نخستین جلد تاکنون مورد توجه دانشمندان و دانش پژوهان در داخل و خارج کشور بوده است. مجلد هفتم دانشنامه جهان اسلام، دارای ۲۷۶ مقاله از استادان و پژوهشگران داخلی و خارجی است. از مقاله‌های بلند این مجلد می‌توان به زبان و ادبیات ترکی، تقویم، تفسیر، تعلیم و تربیت، تصوف و نهضت ترجمه اشاره کرد. مهم‌ترین مقالات به تفکیک موضوع عبارت‌اند از:

۱. قرآن و حدیث

مقالات و مدخل‌های مربوط به قرآن و حدیث، بیش از بیست درصد (= $\frac{1}{5}$) از حجم کل مقالات این مجلد را به خود اختصاص داده است. شمار مدخل‌های مربوط به این گروه، بیش از پانزده درصد کل مدخل‌های دانشنامه در این جلد است، که از اهمیت این گونه مباحث در دانشنامه حکایت دارد.

از میان هفت مقاله بلند این مجلد (مقالاتی که بیش از بیست صفحه حجم دارد)، سه مقاله «ترجمه قرآن»، «تفسیر» و بخش اعظمی از مقاله «تعلیم و تربیت»، از سوی اعضا و همکاران این گروه تألیف شده است. مقاله «ترجمه قرآن» در سه بخش مباحث نظری، ترجمه قرآن به فارسی و ترجمه قرآن به زبان‌های دیگر تألیف شده که به نظر می‌رسد این همه مطالب یکجا و در این موضوع، در کمتر تألیفی به چشم می‌خورد؛ به ویژه آن که در بخش ترجمه قرآن به زبان‌های دیگر، مطالبی بکر و دست اول در زبان فارسی

تنزیه» و «تعطیل» نوشته محمد منصور هاشمی و «تفویض» نوشته رضا برنجکار می‌توان اشاره کرد. در نگاهی کلی در تألیف هر یک از این مقالات کوشش شده از منظر تاریخی به موضوع پرداخته شود و آرای مختلف متکلمان و دیگر عالمان مسلمان - از جمله مفسران، فیلسوفان و عارفان - درباره این مفاهیم دسته‌بندی و طرح شود.

در حوزه اعلام، از جمله مهم‌ترین مقالات، مقاله «تفتازانی، سعدالدین» را می‌توان نام برد. این مقاله نوشته احد فرامرز قراملکی و یحیی رهایی است. با مراجعه به منابع متقدم، شرح حال و شرح زندگانی علمی این فقیه و متکلم و منطقدان و ادیب قرن هشتم گزارش شده و علاوه بر آن در دسته‌بندی منطقی آثار فراوان این مؤلف کثیرالتألیف معرفی شده است. گذشته از زندگینامه و کتابشناسی، چکیده‌ای از آرای کلامی وی نیز مطرح و بررسی شده است.

۴. اسلام معاصر

دوازده مقاله در مجلد هفتم دانشنامه به حوزه اسلام معاصر اختصاص دارد. این مقاله‌ها عبارت‌اند از: «تربیت»، «روزنامه»، «ترک أجاجی»؛ «ترک‌مستان»؛ «ترک‌های جوان»؛ «ترکیه»؛ «تره‌کی»، «نورمحمد»؛ «تقریب»؛ «تعلیمات اجباری»؛ «تفکیک قوا»؛ «ترنیداد و توباگو، مسلمانان»؛ «تقی‌زاده، سیدحسین» و «ترقی، نشریه».

۵- فلسفه و عرفان

تعداد و حجم مقالات گروه فلسفه و عرفان بیشتر از گروه‌های دیگر است. بلندترین و مفصل‌ترین مقاله این مجلد، «تصوف»، به همت این گروه تألیف شده است. مقاله «تصوف» از چهارده بخش عمده تشکیل شده است: واژگان (نوشته مژگان صادقی)؛ تصوف از ابتدا تا پایان قرن ششم (نوشته نصرالله پورجوادی)؛ تصوف در ایران بعد از قرن ششم (نوشته شهرام یازوکی)؛ تصوف در آسیای مرکزی و قفقاز (نوشته افسانه منفرد)؛ تصوف در شبه‌قاره هند: الف) تاریخ (نوشته حجت‌الله جوانی)، ب) مناسبات (نوشته گروه فلسفه و عرفان)؛ تصوف در جنوب شرقی آسیا (نوشته محمدرضا اسفندیار)؛ تصوف در چین (نوشته افسانه منفرد)؛ تصوف در آسیای صغیر و بالکان (نوشته محمود ارول قلیچ)؛ تصوف در اندلس (نوشته علی‌اکبر رنجبرکرمانی)؛ تصوف در مصر (نوشته پروانه عروج‌نیا)؛ تصوف در آفریقا (نوشته ملیحه معلم و پروانه عروج‌نیا)؛ تصوف اسلامی در غرب (نوشته مارشا هرمانسن)؛ مستشرقان و تصوف (نوشته رضا سلیمان حشمت)؛ نقد

۲) تراجم: توضیح پیشینه و تطور این اصطلاح در منابع اصولی امامیان و تبیین دقیق مفهوم تراجم و ذکر آرای گوناگون در این باره، تفاوت آن با اصطلاحات مشابه و مرتبط.

۳) تسامح در ادله سنن: نگاه جامع به تاریخچه بحث و آثار نگاشته شده درباره این موضوع، توجه به آرای فقهای شیعه و اهل سنت، پرداختن به مهم‌ترین اشکالات مطرح شده درباره این قاعده و نیز تبیین دقیق حدود و شرایط آن از دیدگاه‌های گوناگون.

۴) تسبیب: توضیح دقیق مفهوم تسبیب، سعی در ارائه نظریه‌ای جامع درباره معنا و شرایط ضمان‌آور بودن تسبیب باتوجه به فروع متعدد و پراکنده تسبیب در منابع فقهی، توجه به دیدگاه‌های مختلف در فقه شیعه و اهل سنت به ویژه در فرض اجتماع سبب و مباشر یا اجمال اسباب.

۵) تصویب: توجه به مبادی و ریشه‌های کلامی مسئله، بررسی و تحلیل جامع آرای گوناگون و تعرض به اشکالات وارده و پاسخ‌های آنها، به دیدگاه‌های جدید و نیز آرای اهل سنت.

۶) تعارض ادله: زبان و ساختار مناسب مقاله را برای خواننده متوسط نیز قابل استفاده کرده است. گردآوری و جمع‌بندی همه مسائل اساسی که در این مبحث مهم اصولی در منابع آمده، توجه به آرای فقهای قدیم و جدید شیعه و مذاهب اهل سنت، طرح مباحث جدید یا کم سابقه مانند عوامل پیدایش تعارض ادله و شروط تعارض.

۷) تعدد زوجات: تتبع و بحث جامع درباره نظریات و آرای گوناگون در مورد نحوه پذیرش تعدد زوجات در اسلام و بررسی و نقد آنها، توجه به منابع و دیدگاه‌های جدید درباره موضوع، به ویژه آرای اندیشمندان معاصر، پرداختن به مباحثی مهم از جمله: انتقاداتی که بر پذیرش تعدد زوجات در اسلام شده، پیشینه موضوع، شروط و حدود تعدد زوجات در اسلام.

۸) تقلید: توضیح جامع درباره پیشینه تقلید در مذهب شیعه و اهل سنت، طرح دیدگاه‌های گوناگون سلبی و ایجابی درباره تقلید در مذاهب مختلف و تحلیل مستندات آنها، بحث وافی درباره شرایط مرجع تقلید در فقه اسلامی و تتبع و توضیح مبسوط درباره مهم‌ترین شرایط از جمله اعلامیت و زنده بودن پرداخته شده است.

۳. کلام و فرق

مقالات گروه کلام و فرق در مجلد هفتم در دو طبقه کلی قابل دسته‌بندی شده است: مفاهیم و اصطلاحات؛ و اعلام. از جمله مفاهیم و اصطلاحات مهم کلامی به «تقیه» نوشته آیت‌الله جعفر سبحانی، «تشبیه و

محوری در معرفت فلسفی به شمار می‌آیند و حکیمان نامداری همچون ملاصدرا، قطب‌الدین رازی، میرسید شریف جرجانی و شمس‌الدین خضری رسالات مستقلی دربارهٔ این دو مفهوم نوشته‌اند. در این مقاله این دو اصطلاح با استناد به آثار فلاسفهٔ مسلمان بررسی شده و اقوال مختلف در باب معنای این دو نقل گردیده است. «تضاد» (نوشتهٔ گوهر مینوچهر) به آرای منطقدانان و فیلسوفان دربارهٔ تضاد و ویژگی‌های آن اختصاص یافته است. در مقالهٔ «التعریف» (نوشتهٔ محمدجواد شمس) کتاب مهم ابوبکر محمد بخاری کلاباذی در تصوف معرفی شده است. «تعریف» (نوشتهٔ بابک عباسی) بحث تعریف را از نظرگاه فیلسوفان و منطقدانان مورد بررسی قرار داده است. مقالهٔ «التعريفات» (نوشتهٔ سیما نوربخش) در معرفی کتاب مشهور میرسید شریف جرجانی با عنوان «التعريفات» است. همچنین «التعليقات» (نوشتهٔ سیما نوربخش) دربارهٔ دو رسالهٔ فلسفی با همین عنوان، یکی از فارابی و دیگری از ابن‌سیناست. در مقالهٔ «تعین» معنا و مفهوم تعین در فلسفه و کلام و عرفان مورد بحث و فحص قرار گرفته و آرای مختلف دربارهٔ آن بررسی گردیده است. این مقاله از دو بخش تشکیل شده است: تعین در فلسفه و کلام (نوشتهٔ محمد زارع)؛ و تعین در عرفان (نوشتهٔ سیدیحیی یشربی). «تفرید» (نوشتهٔ حسن سیدعرب)، معنای این اصطلاح را در عرفان توضیح داده و به مقصود عارفان از این واژه پرداخته است. «تفسیر مابعدالطبیعه» (نوشتهٔ حسین کلباسی اشتری و محمد زارع) شرح مبسوط ابن‌رشد بر کتاب مابعدالطبیعه ارسطو را تبیین و معرفی نموده است. در مقالهٔ «تفسیر ملاصدرا» (نوشتهٔ اکبر ثبوت) به مجموعه‌ای از تفاسیر برخی سوره‌های قرآن که از ملاصدرا باقی مانده، پرداخته شده است. «تقویض در عرفان» (نوشتهٔ صفورا هوشیار)، معنای این اصطلاح را از نظر عارفان مورد بررسی قرار داده است. در «تقابل» (نوشتهٔ انسیه برخواه و عسکری سلیمانی امیری) تقابل در مفاهیم و قضایا با استناد به نظریات منطقدانان و فیلسوفان مسلمان تبیین گردیده است. «تقدم و تأخر» (نوشتهٔ حسن سیدعرب) به مسئلهٔ فلسفی تقدم و تأخر و آرای حکیمان در این باره پرداخته است. «تقوا» (نوشتهٔ بابک عباسی)، اصطلاح دینی، اخلاقی و عرفانی تقوا را نخست در قرآن و تفاسیر، سپس در احادیث و روایات و نهایتاً در تصوف و عرفان بررسی کرده است. و بالاخره در مقالهٔ «تقویم‌الایمان» (نوشتهٔ علی اوجیبی) کتاب فلسفی سیدمحمدباقر میرداماد با عنوان تقویم‌الایمان معرفی شده است.

۶- فرهنگ و تمدن

از میان مقالات گروه فرهنگ و تمدن تألیف شده در مجلد ۷ دانشنامه، برخی مقالات مانند مقالهٔ نهضت ترجمه (بخش نخست مدخل ترجمه)، تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی (بخش دوم مدخل تعلیم و تربیت)، تعزیه و تعویذ و... به جهت اهمیت موضوع، بکر بودن عرصهٔ پژوهش یا دربرداشتن نظریه یا نتایج ممتاز از پژوهش‌های پیشین، اهمیت بیشتری دارد. از این رو امید است که اهل فن و تحقیق با نقد و بررسی مقالات، کاستی‌ها را گوشزد کرده و پژوهشگران و محققان این بنیاد علمی را از نتایج تجارب علمی و نکته‌سنجی‌های محققان خود بهره‌مند سازند.

تصوف، نقد اهل شریعت: الف) اهل سنت ب) شیعه (نوشتهٔ محمدکاظم یوسف‌پور و پروانه عروج‌نیا): انتقاد متفکران صوفیه از عقاید و رفتار برخی صوفیان (نوشتهٔ محمدکاظم یوسف‌پور).
در مقاله «تصوف» سعی شده هیچ ضلعی از اضلاع کثیر تصوف مغفول نماند.

دیگر مقالات فلسفه و عرفان در این جلد به ترتیب الفبا عبارت‌اند از: «ترجمان» (نوشتهٔ عبدالباقی گولپینارلی) که اصطلاحی در میان اهل فنوت و تصوف است. «ترجمان الاشراف» (نوشتهٔ محسن جهانگیری) دربارهٔ اولین اثر منظوم محیی‌الدین ابن عربی است. «ترجمه از عربی در غرب» (نوشتهٔ فاطمه فنا و حسین کلباسی اشتری) که به سیر تاریخی ترجمه از متون و آثار علمی و فرهنگی مسلمانان - که عمدتاً به زبان عربی بوده - به زبان لاتین و عبری پرداخته است. «ترجیح بلا مرجح» (نوشتهٔ انسیه برخواه) کاوشی در معنا و مفهوم این اصطلاح معروف فلسفی و کلامی و گزارشی از اقوال فیلسوفان و متکلمان دربارهٔ آن است. «ترکة اصفهانی، خاندان» به شرح احوال و سوانح زندگی و اندیشه‌های افراد برجستهٔ این خانوادهٔ اهل حکمت و عرفان و ادب و فقه و شعر که از سدهٔ هفتم تا دهم در اصفهان می‌زیستند، پرداخته است. در این مقاله چهار تن از این خانواده معرفی شده‌اند: «بوحامد صدرالدین محمد» (نوشتهٔ محمد زارع)؛ «صائن‌الدین علی‌بن محمد» (نوشتهٔ سیدعلی موسوی بهبهانی و محمد زارع)؛ «افضل‌الدین محمدبن صدرالدین» (نوشتهٔ منی علی‌نژاد)؛ «افضل‌الدین محمدبن حبیب‌الله» (منی علی‌نژاد). «ترمذی، برهان‌الدین حسین محقق» (نوشتهٔ اکبر ثبوت) درخصوص شخصیت و زندگی عرفانی این عارف قرن هفتم و عقاید او دربارهٔ بسیاری از مسائل عرفانی؛ در مقالهٔ «تزکیه»، اصطلاح دینی، اخلاقی و عرفانی تزکیه بررسی شده است. این مقاله دارای سه بخش است: تزکیه در قرآن، در حدیث (نوشتهٔ فاطمه رحیمی)، در عرفان (نوشتهٔ محمدجواد شمس). «تسبیح و تقدیس» (نوشتهٔ پروانه عروج‌نیا) دربارهٔ این دو اصطلاح عرفانی که هر دو از قرآن گرفته شده‌اند، بحث کرده و آرای عارفان را در این باره یادآور شده است. «تسلسل» (نوشتهٔ عباس عارفی و فاطمه فنا) معنا و مفهوم این اصطلاح فلسفی و کلامی را تبیین نموده و برهان‌هایی را که حکیمان و متکلمان برای بطلان تسلسل آورده‌اند، نقل و بررسی کرده است. مقالهٔ «تسلیم» (نوشتهٔ صفورا هوشیار) دربارهٔ اصطلاح عرفانی و اخلاقی تسلیم است. «تسویه» (نوشتهٔ سیدجعفر سجادی)، اصطلاح عرفانی تسویه را مورد بحث و بررسی قرار داده است. «تشخص» (نوشتهٔ محمدعلی اژه‌ای و گروه فلسفه و عرفان) دربارهٔ تشخص به عنوان اصطلاحی در فلسفه که از عوارض ذاتی موجود بماهو موجود و نیز از معقولات فلسفی است. «تشکیک» (نوشتهٔ فاطمه فنا) به بیان معنای اصطلاح منطقی و فلسفی تشکیک پرداخته و نظریات ارسطو و مشائیان و اشراقیان مسلمان را در این باره بررسی کرده است. «تشنه، فرانتس گوستاو» (نوشتهٔ حسین نجاری) دربردارندهٔ شرح حال و تحقیقات این مستشرق آلمانی و محقق در تاریخ اسلام و فرهنگ و ادبیات ایرانی و عثمانی است. «تصور و تصدیق» (نوشتهٔ فاطمه فنا) از مقالات نسبتاً طولانی این مجلد است. برای آشنایان با منطق و فلسفه اسلامی روشن است که این دو اصطلاح از اصطلاحات کلیدی و